

יעקב זוסמן

גנזי הירושלמי

בהשתתפות

בנימין אליצור

בתוספת החיבור

הערות ללשון קטעי הגניזה של התלמוד הירושלמי

מאת שלמה נאה

יר יצחק בן־צבי • האקדמיה ללשון העברית • קרן הרב דוד משה ועמליה רוזן

THE FRIEDBERG
GENIZAH PROJECT

מפעלי פרידברג לחקר הגניזה

ירושלים תש"ף

יד יצחק בן-צבי

חברי המועצה המדעית:

פרופ' שרה יפת (יו"ר), פרופ' אדריאן בועז, פרופ' יעקב ברנאי, ד"ר חיים גולדפוס, פרופ' יוסף דרורי, ד"ר יובל הררי, פרופ' יחיעם ויץ, פרופ' אביבה חלמיש, יעקב ניב, פרופ' אהרן מאיר, פרופ' לאה מקובצקי-בורנשטיין, פרופ' ורד נעם, פרופ' עודד עיר-שי, פרופ' עמנואל פרידהיים, ד"ר קטיה ציטרין-סילברמן, ד"ר מילכה לוי-רובין, פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן, פרופ' מרגלית שילה

קרן הרב דוד משה ועמליה רוזן

חברי הנהלת הקרן:

פרופ' מנחם בן-ששון (יו"ר), פרופ' שולמית אליצור, פרופ' יעקב בלידשטיין, פרופ' חגי בן-שמאי, פרופ' משה בראש, ד"ר יוסף גוברין, ד"ר אביבה גוטליב-זורנברג, פרופ' אברהם גרוסמן, ד"ר צבי פיון, פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן, פרופ' דניאל שפרבר

פרויקט משותף של חברת פרידברג לכתבי יד יהודיים (FJMS) ופרויקט פרידברג לחקר הגניזה (FGP)

©

כל הזכויות שמורות להוצאת יד בן-צבי ולקרן הרב דוד משה ועמליה רוזן, ירושלים תש"ף

הפקה: ליאת אושרי, יצחק גילה ויעל דינוביץ

עריכת לשון: ורדה לנרד

עיצוב וסדר: חנוך ולדנברג

הדפסה: דפוס גרפית בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

ט	מעין פתח דברים
יא	דברים אחדים: בנימין אליצור
טז	מפתח הסימנים שבמהדורה
יז	תיאור יחידה
	גנזי הירושלמי
1	ברכות
69	פיאה
83	דמאי
86	כלאים
88	שביעית
109	חלה
127	ביכורים
129	שבת
191	עירובין
205	פסחים
261	יומא
273	שקלים
319	ראש השנה
346	יום טוב
383	תעניות
423	מגילה
425	משקין
460	יבמות
472	סוטה
505	כתובות
509	גיטין
513	קידושין
530	בבא קמא
560	בבא מציעא
567	סנהדרין
609	מכות
619	שבועות

638	עבודה זרה
672	הוריות
680	נדה
684	ליקוטי ירושלמי א (מגילה וחגיגה)
687	ליקוטי ירושלמי ב (קידושין)
690	ליקוטי ירושלמי ג (סנהדרין)
693	נספח א (פירוש קטעי הלכות הירושלמי להרמב"ם)
695	נספח ב (פירוש קטעי ראש השנה א ותעניות ה)
696	נספח ג (פירוש קטעי עבודה זרה ד)
	רשימות ומפתחות
	גניזת הירושלמי
699	1. דפוס ונציה – גניזת הירושלמי
706	2. דפוס ונציה, דפוס וילנה ומהדורת האקדמיה – גנז"י
714	3. גנז"י – השוואה ליתר המהדורות
723	4. גנז"י לפי סדר האוצר
729	5. מספר קטעים ביחידות
730	6. רשימת צירופים
731	7. מפתח היחידות המנוקדות והמוטעמות חלקית
	שרידי הירושלמי
732	8. תוכן שרידי הירושלמי
733	9. תוכן מפורט שריד"י
736	10. קטעי הגניזה בשריד"י
738	11. קטעים חלקיים בשריד"י
739	12. קטעי גניזה בשריד"י שפוצלו
740	13. קטעים שלא פורסמו בשריד"י
	שונות
744	14. קטעי ירושלמי על פי מסכתות
745	15. קטעים נוספים
747	16. מסירות נוספות
749	קיצורים ביבליוגרפיים
763	הערות ללשון קטעי הגניזה של התלמוד הירושלמי: שלמה נאה
814	קיצורים ביבליוגרפיים
823	מפתח קטעי הגניזה
826	מפתח הלשונות
829	מפתח ענייני הלשון

מעין פתח דברים

התלמוד הירושלמי נמצא בידינו בזכות כתבי־יד אחד ויחיד, והוא כ"י ליידין (Scal.3) שבהולנדר. על כתבי־יד זה כתב מעתיקו: 'העתקתיו מספר משובש ומוטעה הרבה עד מאד ומה שיכולתי להבין ולהשכיל הגהתי בו כפי עניות דעתי', והוא המשיך והתנצל לפני הקורא על 'השיבושים והטעויות' של כתבי־יד זה. על פי כתבי־יד זה נרפס בוונציה התלמוד הירושלמי בשנת רפ"ג (1523), ומרפוס זה העתיקו כל הרפוסים של הירושלמי שבאו אחריו. בהיעדר כתבי־יד אחרים סמכו לומדי הירושלמי כ־500 שנה על עד אחד משובש בלבד, בלי יכולת לתקנו. עד שבא שניאור זלמן שכטר, מגלה גניזת קהיר, ובשנת 1896 החל לפרסם דפים עתיקים, בעלי חשיבות מיוחדת, של הירושלמי מן הגניזה. ואין זה פלא, שכן הוא היה קשור בירושלמי מצעירותו ועד בגרותו. וכלשונו, 'מצאתי כמה קונטרסים מאת הירושלמי והם מונחים שם בקופסא לברה כתוב עליה ירושלמי [...] גם כמה מהפאלימפסעסטעס [...] כתב עליון הוא ירושלמי. וכבר רמוז על זה בשמי', 'ומאוד אחפז כי יפרסם העלים מהגניזה. אך מי יעתיק אותם עבורי'.

שכטר עזב את אנגליה והגיע לניו יורק בשנת 1902. במכתבו האחרון מאנגליה כתב: 'הנה אמרתי שלא לעזוב הארץ הזאת טרם דאגתי בעד הקונטרסים מהירושלמי שמצאתי בהגניזה [...] והנה עצתי היותר נכונה כי [...] יעתיקם כולם מאת הפאטאגראפים [...] ותו לא מירי [...]'. ואכן מייד, בשנת 1903, שלח שכטר את לוי גינצבורג מניו יורק לקיימברידג' לברוק בשמו את האוסף של הירושלמי שהותיר אחריו. הספרן של ספריית האוניברסיטה בקיימברידג' מנה חמישים וחמישה דפי ירושלמי (בדיוק מספר הקטעים המונחים בתיבה F 17, שהיא התיבה האחרונה שסידר שכטר!) ומספר קטן יותר של פלימפססטים שכבר זוהו. גינצבורג, שבזמנו היה חסר ניסיון בירושלמי, התכוון לפרסם מייד את כל הקטעים של שכטר. לאור הוצאת חלקו השני של קטלוג נויבאואר-קאולי בשנת 1906, המציין שני קטעי ירושלמי נוספים (ברכות וביצה), פרסם גינצבורג את כל הקטעים בשמו בשנת 1909 ב'שרידי הירושלמי'.

במשך כארבעים שנה חזרתי ואספתי את כל קטעי הירושלמי מהגניזה הקהירית ומספריות העולם. נוסף על הקטעים שפרסם שכטר זיהיתי יותר ממאה קטעים גדולים וקטנים של הירושלמי מגניזת קהיר וכעשרים וחמישה קטעים של כתבי־יד מספריות שונות. במקביל אספתי חומר לשינויי הנוסח, חומר שצריך היה לשמש אותי בכתובת מבוא מקיף לנוסח הקטעים. איתרע מזלי וזה למעלה מעשר שנים איני יכול לעסוק בעבודתי המדעית. על כן החלטתי להסתפק בהוצאת תעתיקים מדויקים של הקטעים כמות שהם.

*

אני מבקש להודות לאקדמיה הישראלית למדעים, שתמכה במפעל של שרידי הגניזה בשלכיו הראשונים, ולאקדמיה ללשון העברית, שתמכה בו בשלושים השנים האחרונות ושבמסגרת מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה הוגהו העתקות כל הקטעים. תודה מיוחדת מקרב לב אני חב לד"ר יונה וולף ז"ל על חלקו בראשית העבודה של המפעל, ולד"ר בנימין אליצור ממפעל המילון ההיסטורי שקיבל עליו לסיים עבודה זו. בזכות שני אנשים מסורים אלה הושלמה המלאכה.

לספר זה נלווה חיבורו החשוב של פרופ' שלמה נאה על לשון חכמים המשתקפת בקטעי הגניזה, אשר ניאות לכתוב לבקשתי, ועל כך אני אסיר תודה לו.

תודתי נתונה לחבריי למקצוע ובמיוחד לפרופ' מנחם כהנא ולפרופ' דוד רוזנטל על מסירותם לעבודה זו. חב אני תודה לד"ר עמנואל מסטיי על הסיוע בהגהת תעתיקי הקטעים על פי כתבי־היד במסגרת עבודתו

במפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה, ולעשהאל שמלצר ולחנן בירנצוויג על עזרתם, שאפשרה את סיום העבודה.

תודה מיוחדת לקרן הרב דוד משה ועמליה רוזן ולהוצאת יד יצחק בן-צבי, שקיבלו עליהן את כיסוי ההוצאות הכרוכות בהוצאתו של הספר לאור.

לפרופ' חגי בן-שמאי על הסיוע המסור בכל שלבי הוצאת הספר לאור – תודה רבה.

תודה לוורדה לנרד על העריכה הלשונית ולחנוך ולדנברג על תרומתו לעיצוב המדויק של הספר.

ערב פסח תשע"ט

יעקב זוסמן

האוניברסיטה העברית

* ראו: זוסמן, שכטר החוקר; שכטר, איגרות, עמ' 13–17; רייף, מאחורי הפרגוד, עמ' 420 והערה 34; דרוק, ר' לוי גינצבורג, במיוחד עמ' 89–92; שריד"י (זהו חלק א של החיבור, חלקים ב ו-ג, המוזכרים כמה פעמים, כגון גינצבורג, פו"ח, עמ' ז ועמ' לט, הערה 26, לא הופיעו!), הקדמה עברית, עמ' v–iv, ואנגלית, עמ' viii.

דברים אחרים

בנימין אליצור

א. על הירושלמי

התלמוד הירושלמי נדפס לראשונה בוונציה בשנת רפ"ג (1523), על פי כתב־היד השלם היחיד ששרד, הוא כ"י ליידן, ספריית האוניברסיטה Or. 4720 (סקליגר 3), שנכתב באיטליה בשנת ה'מ"ט (1289) בידי ר' יחיאל ביר' יקותיאל הרופא.¹ מאז שנדפס הירושלמי במאה השש עשרה ועד שגילה שלמה זלמן שכטר קטעים ממנו בגניזת קהיר בסוף המאה התשע עשרה לא נודעו כתבי־יד נוספים לתלמוד הירושלמי.

קטעים רבים של התלמוד הירושלמי נשתמרו בגניזת קהיר והם מביאים בדרך כלל גרסאות טובות גם מבחינת הנוסח וגם מבחינת הלשון. כבר כתב לוי גינצבורג ש'כלי הפרוזה נוכל לומר שבכל קטע וקטע, ואפילו ביותר קטן שבהם, יש בו עזר אם במעט ואם הרבה להבנת הירושלמי'.² אליעזר שמשון רוזנטל ציין במבואו לירושלמי נזיקין 'שקטעי הגניזה המזרחיים העתיקים עולים עליו [על כתב־יד אסקוריאל] במקורות כתיביהם והגייתם'.³ ואכן המעיין בחיבור הלשוני המקיף של שלמה נאה בכרך זה יטעם מטעמים של החידושים הרבים העולים מקטעי הגניזה ויעמוד על חשיבותם להבנת דברי הירושלמי.

ב. תולדות מחקר הירושלמי בגניזת קהיר

כ־110 שנים חלפו מאז הופעת 'שרידי הירושלמי' בשנת תרס"ט (1909), ועתה עומדת לפנינו מהדורה חדשה של כל גנזי הירושלמי.⁴ למעלה מארבעים שנה עוסק פרופ' יעקב זוסמן בהכנות להוצאה לאור של כל קטעי הגניזה של התלמוד הירושלמי, ועתה נשלמה מלאכת ההדרת כתבי היד, אבל לצערנו לא זכינו למבוא נרחב. קודם שאבוא לעמוד על חשיבותה של מהדורה זו אסקור בקצרה את הפרסומים הקודמים, ראשית מגניזת קהיר ואחר כך משאר גניזות, ואקדים לכך מילים אחדות על גילוי הגניזה בכלל.

מקובל לראות את שנת תרכ"ד (1864) כשנת גילוי הגניזה בעליית בית הכנסת בן עזרא בקהיר בידי ר' יעקב ספיר.⁵ באותן שנים ביקר בקהיר הארכימנדרית הרוסי אנטונין קפוסטין ורכש כ־1,200 קטעים מעולים

* מפאת נבצרותו ביקשני פרופ' יעקב זוסמן לכתוב דברים קצרים על תולדות 'גנזי הירושלמי', הדברים האמורים להלן הם על דעתו. קיצורים ביבליוגרפיים הנוכחים בדבריי מפורטים ברשימה שבסוף הספר, בעמ' 749.

1 זוסמן תיאר בהרחבה את כתב־היד במבואו למהדורת הירושלמי של האקדמיה ללשון העברית (זוסמן, מבוא). במהדורה זו נעשה שימוש בכל כתבי־היד הידועים והוכנסו בה תיקונים רבים, בין השאר מקטעי גניזה. על שיטת עבודתנו במהדורה הרחבת בהקדמתי למהדורה ובמאמרי אליצור, מהדורת.

2 גינצבורג, פו"ח, א, מבוא, עמ' לו.

3 רוזנטל, נזיקין, מבוא, עמ' יח.

4 דבריי אלו מבוססים בעיקר על מאמרי אליצור, לקראת. כאן אסקור בעיקר את הפרסומים שיש בהם פרסום טקסטים של ירושלמי. הרוצה להרחיב את היריעה ילך אצל מאמרי הנזכר. ראו גם להלן, מפתח 3 בעמ' 714.

5 ספיר, אבן ספיר, דף כא ע"ב.

מן הגניזה, בהם גם קטעי ירושלמי שיתוארו להלן. בשנים תרמ"ח (1888) ותרנ"ו (1896) ביקר אלקן נתן אדלר בקהיר ורכש כ-35,000 דפים מן הגניזה, הוא אוסף אדלר (ENA), שמשכנו בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק, ושהוא אוסף קטעי הגניזה השני בגודלו בעולם.⁷ לאחר מכן ביקרו בקהיר חוקרים נוספים ופרסמו טקסטים שונים מן הגניזה וביניהם גם מן התלמוד הירושלמי. החשוב שבהם היה שלמה זלמן שכטר, שזיהה קטעי ירושלמי בין הדפים שהביאו שתי התאומות הסקוטיות, אגנס סמית' לואיס ומרגרט דנלופ-גיבסון, בנות קיימברידג', מביקורן בקהיר בשנת תרנ"ו (1896).⁸ שכטר נסע לקהיר בשנת תרנ"ו (1896) והביא משם כ-150,000 קטעים, והם הופקדו בספריית אוניברסיטת קיימברידג'.⁹

סקירה נרחבת לשעתה על הגניזה פרסם דוד קויפמן כבר בשנת תרנ"ז (1897), ושם הזכיר גם את הירושלמי, ש'תקוה חדשה נשקפה לנו לטהרו ולזכותו מהחרולים והקמשונים אשר עלו על שדהו ברכ הימים הבאים'.¹⁰ פאול קאלה הציג סקירה על הגניזה בסדרת הרצאות שנשא בשנת תש"א (1941), ולאחר מכן יצאו הדברים לאור.¹¹ נחמן דנציג כתב בשנת תשנ"ח (1998) סקירה ממצה על גילוי הגניזה ופרסומה, במבואו לקטלוג אוסף אדלר.¹² שלמה קלמן רייף סקר בשנת תש"ס (2000) את גניזת קהיר בספר מקיף על אוסף הגניזה בספריית אוניברסיטת קיימברידג'.¹³ עדינה הופמן ופטר קוהל פרסמו בשנת תשע"א (2011) מונוגרפיה יפהפייה על גניזת קהיר.¹⁴ ואין אלו אלא מקצת הבולטים שבפרסומים העוסקים בגילוי הגניזה ובמשמעותה.

כאמור שכטר הביא אוסף ענק של קטעי גניזה מקהיר לקיימברידג', אלא שכבר שנתיים קודם לכן, בשנת תרנ"ה (1896), פרסם עם שמעון זינגר שני דפי תלמוד מן הגניזה, אחד מבבלי כריתות ואחד מירושלמי ברכות,¹⁵ שניהם מאוסף דפים שקנה גרוויל ג'ון צ'סטר (Chester) בעבור ספריית הבודליאנה באוקספורד בשנים תר"ן-תרנ"ב (1890-1892).¹⁶ בשנת תרנ"ח (1898) פרסם פאוול קוקובצוב שני דפי פלימפסט, אף הם מספריית הבודליאנה באוקספורד (Georg. C.1 [2672]), דפים מירושלמי בבא קמא.¹⁷ יעקב נחום אפשטיין כתב על כתב-יד זה שהוא 'בוודאי מן המאה התשיעית',¹⁸ ואליעזר שמשון רוזנטל כתב עליו 'שהוא מן העתיקים והנאמנים ביותר בין קטעי הגניזה הקהירית'.¹⁹ באופן כללי אפשר לומר שכל הפלימפסטים של הירושלמי מעולים הם, כולם מזרחיים וכולם קדומים יחסית – מן המאות התשיעית-העשירית.²⁰

- 6 דנציג, קטלוג, עמ' ט, ובהערה 13 בעמ' י ביבליוגרפיה נוספת.
- 7 שם, עמ' יב-טז. מעמ' לא שם יש סקירה ממצה של אוסף אדלר, שהקטלוג כולו מוקדש לקטעי ההלכה והמדרש שבו. על אוסף קטעי הגניזה הגדול ביותר, אוסף טיילור-שכטר שבספריית אוניברסיטת קיימברידג', ראו להלן.
- 8 שכטר, אוסף לואיס-גיבסון.
- 9 דנציג, קטלוג, עמ' יז והערה 46.
- 10 קויפמן, הגניזה, עמ' 482.
- 11 P.E. Kahle, *The Cairo Geniza*, London 1947; מהדורה שנייה מורחבת: קאלה, גניזה.
- 12 דנציג, קטלוג, מבוא, עמ' ג-פז ובמיוחד עמ' ג-כט.
- 13 רייף, ארכיון. בעמ' 127 שם מפתח מכ"י T-S F17.20 של מסכת שבת (יחידה ד במהדורתנו).
- 14 הופמן וקול, פסולת מקודשת.
- 15 שכטר וזינגר. ברכות ד במהדורתנו.
- 16 הכוונה לפריטים Heb. b. 1 (בבלי כריתות), שנקנה בשנת 1890, ו-Heb. d. 45 (ירושלמי ברכות), שנקנה בשנת 1892, כמצוין בקטלוג נויבאואר, אוקספורד, ב, עמ' xiii-xii.
- 17 קוקובצוב, ירושלמי. בבא קמא א במהדורתנו.
- 18 אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 938.
- 19 רוזנטל, בזיקין, עמ' יג.
- 20 סוקולוף ויהלום הקדישו מאמר לכל קטעי הפלימפסטים מן הגניזה, הציעו בו זיהוי מלא הן של הכתב התחתון הן של הכתב העליון, וציינו לפרסומים קודמים. ראו: סוקולוף ויהלום, פלימפסטים; בעמ' 115-116 עמדו במיוחד על התיארוך של הקטעים.

התקדמות משמעותית בפרסום קטעי הגניזה של הירושלמי חלה בשנת תרס"ט, כאשר לוי גינצבורג פרסם את 'שרידי הירושלמי מן הגניזה אשר במצרים'.²¹ קטעי הירושלמי שבספר מכסים כ-12 אחוזים מן הירושלמי כולו – וכ-60 אחוזים מכל קטעי גניזת קהיר לירושלמי הירועים היום.

כעבור כעשרים שנה, בשנת תרפ"ח (1928), שב גינצבורג ופרסם קטעי ירושלמי, מהם ירושלמי ממש ומהם ליקוטים. בפרסום זה נכללו קטעים ממסכתות ברכות, שבת ופסחים המצויים בספריית בית המדרש לרבנים באמריקה וקטע המצוי בספריית דרופסי קולג' בפילדלפיה (כיום המכון ללימודי יהדות מתקדמים [CAJS]), והוא 'קצור הגדות הירושלמי' ממסכתות ראש השנה ותענית.²²

ארבע שנים לאחר מכן, בשנת תרצ"ב (1932), פרסם אפשטיין כמעט את כל הקטעים מן הגניזה באוסף אנטונין אשר בסנקט פטרבורג, והם ממסכתות ברכות, חלה, שבת ועבודה זרה. כמו כן פורסם שם 'קיצור ירושלמי מסכת כתובות', והוא, כפי שציין אפשטיין, מאותו כתב-יד של קיצור ירושלמי ממסכת ברכות שפורסם ב'שרידי הירושלמי' בעמ' 29–36.²³ לימים התברר שרפים אלו הם מחיבורו של הרמב"ם 'הלכות הירושלמי', ובשנת תש"ח (1947) צירף שאול ליברמן את הקטעים ופרסמם.²⁴ שנים רבות לאחר מכן פורסמו קטעים נוספים המשלימים את הדפים הנזכרים.²⁵

בשנת תש"ו (1946) פרסם שלמה וידר קטע ממסכת סנהדרין-מכות מאוסף הגניזה של קאופמן השמור בספריית בית המדרש לרבנים בבודפשט.²⁶ בשנת תש"י (1950) פורסמו דפים נוספים מאוסף זה, ממסכת פסחים, בידי דוד שמואל לוינגר.²⁷ בכך נשלם פרסומם של כל דפי הירושלמי המצויים בספריית בית המדרש לרבנים בבודפשט.

קטעי גניזת קהיר נתפזרו לארבע קצוות תבל, והינה בשנת תשכ"ד (1964) פרסם צבי מאיר רבינוביץ שני דפים מירושלמי שביעית מתוך גנזי תימן שבאוסף יורא לוי נחום שבחולון.²⁸ דפים אלו מצטרפים לדפים ממסכת זו המצויים בקיימברידג', ושפורסמו ב'שרידי הירושלמי', ומכאן שהדפים נתגלגלו מקהיר לתימן בידי סוחר ספרים, ומשם הגיעו לגנזיו של נחום בחולון.²⁹ בשנת תשל"ד (1974) הוסיף רבינוביץ ופרסם כמה קטעי ירושלמי ממסכתות ברכות, שבת וקידושין.³⁰ בשנת תשל"ו (1976) פרסם שרגא אברמסון כמה דפי גניזה מירושלמי שבת השמורים בקיימברידג'.³¹ בשנת תש"ע (2010) פרסם דוד רוזנטל קטע גניזה מירושלמי ביכורים השמור בספרייה הלאומית והאוניברסיטאית בז'נבה.³² בשנת תשע"ג (2013) פרסמו אהרן שויקה

21 שריד"י, וראו: שם, הקדמה עברית, עמ' V.

22 גנזי שכטר, עמ' 387–448. ברכות ה, שבת א, פסחים א, ראש השנה ד ותענית ה במהדורתנו. תיאור מפורט של קטע 85 בפילדלפיה ראו: הלפר, גניזה, עמ' 46–49; דנציג, קטלוג, עמ' יג, הערה 27.

23 אפשטיין, לשריד"י. ברכות י, חלה א, שבת ד, עבודה זרה א, עבודה זרה ב וברכות יב במהדורתנו.

24 ליברמן, הלכות הירושלמי.

25 הופקינס, הלכות הירושלמי; שטמפפר, הלכות הירושלמי.

26 וידר, ירושלמי. סנהדרין ו ומכות א במהדורתנו. בעמוד האחרון של כתב-היד מצוי לכאורה החסר מן הפרק השלישי של מסכת מכות, אבל כבר הראה זוסמן 'שהקטע שנשתמר [...] אינו ירושלמי מקורי כלל, אלא השלמה ו"העתקה" מאוחרת יחסית' (זוסמן, פרקי ירושלמי, עמ' 269).

27 לוינגר, פסחים. פסחים א במהדורתנו.

28 רבינוביץ, שביעית. שביעית ב במהדורתנו.

29 זוסמן, גניזה, עמ' 30, הערה 42.

30 רבינוביץ, שרידי ירושלמי. ברכות ו, ברכות ז, שבת ד וקידושין ב במהדורתנו.

31 אברמסון, שבת. קטע זה מצטרף לקטעים אחרים כמפורט במהדורתנו בתיאור יחידה ד של מסכת שבת.

32 רוזנטל, ז'נבה, עמ' 168–175. ביכורים א במהדורתנו.

ויהודית שלנגר שני קטעי גניזה ממסכתות משקין (מועד קטן) וסוטה השמורים בספרייה הלאומית בפריז, קטעים המצטרפים לדפים שנרפסו ב'שרידי הירושלמי'.³³

חוקרים שונים השתמשו בקטעי הגניזה, בין על פי 'שרידי הירושלמי' ובין ממידע שקיבלו ממקורות שונים, ואזכיר כמה מהם. כבר בשנת תרנ"ה (1895) קיבל ישראל לוי העתקה של קטע מירושלמי בבא קמא שנודע לימים כקטע קוקובצב³⁴ והשתמש בו בפירושו לירושלמי בבא קמא.³⁵ החל בשנת תרס"ח (1897) השתמש אברהם משה לונץ לצורך מהדורתו לירושלמי זרעים (ברכות-שביעית) ב'דפים שונים שנמצאו בהגניזה במצרים שנמצאו ע"י [...] ש' שעכטער'.³⁶ שאול ליברמן עמד בשנת תרפ"ט (1929), בחיבורו הראשון, 'על הירושלמי', על חשיבות קטעי הגניזה ופרסומם וכמובן השתמש בהם בספרו.³⁷

ג. תולדות מחקר הירושלמי בגניזת אירופה

אומנם מצויים כתבי־יד חלקיים לתלמוד הירושלמי, כמו כתבי־יד וטיקן לסדר זרעים ולמסכת סוטה,³⁸ כ"י אסקוריאל למסכת נזיקין³⁹ ומספר כתבי־יד למסכת שקלים,⁴⁰ ולאחרונה נתגלו לא מעט קטעים בגניזות אירופה, אבל מציאותם של כתבי־יד אלו נודעה רק אחרי גילוי הגניזה.

בצד קטעי הגניזה הקהירית החלו להתגלות בספריות דפים נוספים מן הירושלמי. קטע ראשון כזה, ממסכת בבא קמא, השמור בספרייה האפוסטולית בוויטקן, פורסם בשנת תרצ"ה (1935) בידי אברהם חיים פריימן.⁴¹ בשנת תשל"ו (1976) פרסם משה עסיס ארבעה דפים מירושלמי סנהדרין שנמצאו בכריכת ספר, והשמורים בספרייתו של מאיר בניהו.⁴² כיום אנו יודעים שדפים אלו מצטרפים לשני דפים שהיו באוסף ששון.⁴³ בשנת תשנ"ד (1994) פרסם יעקב זוסמן שנים עשר דפי קלף גדולים שהופרדו מכריכות ספרים בספריות שונות בגרמניה, והשייכים ל'ספר ירושלמי';⁴⁴ דפים אלו כוללים קטעים מסדרי מועד ונשים.⁴⁵ בשנת תשס"ח (2008)

- 33 שויהק ושלנגר, גילויים חדשים. משקין ב וסוטה ג במהדורתנו.
- 34 ראו לעיל, הערה 17.
- 35 לוי, ב"ק, ושם בעמ' 20, הערה 1 הודה לשכטר על שבזכותו קיבל העתקה של הקטע.
- 36 לונץ, ירושלמי, במעטפת המחברות הרביעית (תרע"ד) והחמישית (תרע"ה), ובהמשך הזכיר שקיבל העתקות גם מספריית אוקספורד. במעטפת של שאר המחברות הוא ציין גם את אלחנן אדלר בלונדון, ובדף הביבליוגרפיה שנוסף לכרך כולו מצוין בסעיף ד: 'ספר שרידי הגניזה [...] יצא לאור ע"י החכם ר"ר גינצבורג'.
- 37 ליברמן, על הירושלמי, עמ' 47.
- 38 Biblioteca Apostolica Vaticana, ebr. 133
- 39 El-Escorial, Biblioteca de San Lorenzo, G 1.3.1 (1115)
- 40 למסכת שקלים אין תלמוד בבלי ולכן המסכת שבתלמוד הירושלמי נלמדה וזכתה להעתקות רבות יותר ממסכתות אחרות בירושלמי. על כל כתבי־היד הידועים לירושלמי הרחבתי במאמרי אליצור, מהדורת, עמ' 196–197.
- 41 פריימן, ב"ק. בבא קמא ד במהדורתנו.
- 42 עסיס, סנהדרין. סנהדרין ז במהדורתנו.
- 43 ששון, אהל דוד, עמ' 679–682. הדפים נמכרו וחזרו ונמכרו, וכיום הם מצויים באוסף פרטי בניו יורק, כמפורט בתיאור יחידה זו.
- 44 על תופעת 'ספר ירושלמי' ראו: אפטוביצר, ציטוטי ירושלמי; אפטוביצר, גאונים, עמ' 418–421; אפטוביצר, מבוא, עמ' 276–277.
- 45 פירוש הקטעים בתיאורי היחידות: יום טוב ד, ראש השנה ה, תעניות ו, משקין ה, יבמות ב, קידושין ג. כל הטקסטים פורסמו על ידי זוסמן, ספר ירושלמי. כפי שציין זוסמן (שם, עמ' 18), רק המסכתות מסדר מועד הן מ'ספר ירושלמי', בעוד שמסכתות סדר נשים תואמות את הירושלמי הרגיל.

הוסיף דוד רוזנטל נספח למהדורה השנייה של 'ירושלמי' נזיקין ופרסם בו קטעים מגניזת אירופה למסכתות בבא קמא ובבא מציעא השמורים בבולוניה ובסבונה.⁴⁶

ד. המהדורה החדשה

הנחיצות של מהדורה חדשה נובעת בין היתר מהתוספת הגדולה של קטעים שנתגלו מאז פרסום 'שרידי הירושלמי' ומאז פרסום הקטעים המרובים מגניזת אירופה. בעוד ש'שרידי הירושלמי' מכסה כאמור כ"ב 12 אחוזים מן הירושלמי, ויתר הקטעים שנתפרסמו מוסיפים עוד כ"ב 6 אחוזים, הרי כלל הקטעים שבמהדורתנו מכסים כרבע מן הירושלמי כולו.⁴⁷

המהדורה החדשה של גנזי הירושלמי כוללת את כל קטעי הגניזות השונות של הירושלמי הידועים היום.⁴⁸ כתבי־היד המפוזרים בספריות ברחבי העולם צורפו ליחידות. בכל יחידה מובא כתב־יד אחד, בדרך כלל של סופר אחד, אם כי יכול שיהיו בכתב־יד אחד דפים שנכתבו בידי סופרים שונים (כגון ברכות ד). בכל מסכת כל יחידה יכולה לכלול טקסט המצוי במספר מדף אחד (כגון ברכות ט) או המצוי בכמה מספרי מדף מתוך כתב־יד אחד, שצורפו זה לזה (כגון ברכות ב). מספרי המדף השונים יכולים להיות באותה ספרייה בכמה תיקים (כגון ברכות ו) או בספריות שונות (כגון ברכות י). כשסופר כלל כמה מסכתות באותו כרך צוין הדבר בהערות לכל היחידות שכתב (כגון דמאי א / חלה ג).⁴⁹ הטקסטים נדפסים כהופעתם בכתב־היד, שורה כנגד שורה. העיצוב הטיפוגרפי בדפוס זה בדרך כלל לכתב־היד, גם כאשר השלמות שורות והערות גיליון כתובות בכל כיוון אפשרי (כגון שקלים ו). גם החלוקה לעמודים נעשתה בדרך כלל ככתב־היד, אלא אם כן העמודים קצרים מאוד או ארוכים מאוד. בראש כל יחידה בא תיאור מפורט של היחידה ובו נתונים על תוכנה, מספרי המדף של הקטעים, תיאור כללי, פרסומים קודמים וספרות.

השורות מוספרו ביחידות של חמש שורות, והמספור כולל גם שורות משוחזרות. על כן לעיתים בתיאור כתוב 'גודל לא ידוע' ללא ציון מספר השורות אף על פי שבטקסט מוספרו השורות לכל אורך העמוד, אלא שהשורות האחרונות משוחזרות (כגון חלה א). לעיתים חלק מעמודי כתב־היד שלמים וחלק פגומים גם כשכתב־היד מתפרסם על מסכתות שונות, והמידות ומספרי השורות ניתנו כבעמודים השלמים (כגון כתב־יד סבונה בסדר נזיקין).

ניקודים טברניים הועתקו, וניקודים ארץ־ישראליים לא הועתקו (אין קטעי 'ירושלמי' עם ניקוד בבלי). טעמים נרשמו בתיאור היחידה אבל לא סומנו במהדורה. סימני פיסוק בכתב־היד סומנו אבל לא באופן עקיב. כשהדיו אכל את הקלף או הנייר ונותרו רק חורים בתבנית האותיות אולם אין ספק בקריאתן, הן לא סומנו כמסופקות.

46 רוזנטל, נזיקין ב, עמ' 227–273. בבא קמא ב, בבא קמא ג, בבא מציעא א ובבא מציעא ב במהדורתנו. הקטעים שמורים בספרייה העירונית של בולוניה ובספריית הסמינר האפיסקופי בסבונה. על תרומתה של הגניזה האיטלקית לתלמוד הירושלמי ראו: רוזנטל, הגניזה האיטלקית.

47 הינה עוד כמה נתונים מעניינים על כלל הקטעים, הן מגניזת קהיר והן מגניזת אירופה: סדר מועד, המחזיק כשליש מן הירושלמי, הוא המיוצג ביותר בקטעים – 36 אחוזים, ולמעשה רק למסכתות סוכה וחגיגה לא נמצאו קטעים (לאחרונה נתבשרנו שנתגלו בגניזת איטליה דפים ממסכתות מגילה וחגיגה, אלא שלצערנו לא התאפשר לנו לראותם ולהכניסם לספר); סדר נשים, שהוא כרבע מכלל הירושלמי, הוא הדל ביותר בקטעים – כ"ב 14 אחוזים; סדר נזיקין, שהוא הקטן ביותר בהיקפו, כ"ב 17 אחוזים מן הירושלמי כולו, מכוסה בכל מסכתותיו, וכ"ב 30 אחוזים ממנו מיוצגים בקטעים; סדר זרעים, שגם הוא כרבע מכלל הירושלמי, כ"ב 16 אחוזים ממנו מיוצגים בקטעים.

48 להוציא הקטע האחד שנזכר בהערה הקודמת.

49 ראו להלן, מפתח 6 בעמ' 730.

ברכות א

מסכת ברכות פרק א

דף אחר. נייר. 28.8:20.3 ס"מ. 31 שורות

ב ע"א 26 – ע"ב 26 [פ"א ה"א; 1, 1 – 45]

(תחילת המסכת) – ר' אומר הלבנה

הערות:

T-S AS 91.236 + T-S F 17.50 (נקרע מהפינה העליונה)

אוצר: 2703

תיאור: עמ' 1א עמוד השער (כתוב עליו "חננאל בר שמואל נ"ע"). כותרת: "בשם י"י נעשה ונצליח ברכות תלמוד". כתב ידו של רב יוסף ראש הסדר (ראה גדה א – לא אותו טופס)

הפרדה: נקודה בסוף עניין

משנה: אין, בראש המסכת – מתחיל בפסקא ("מאמתי קורים את שמע בערבים")

ניקוד: אין

טעמים: אין

נדפס: שריד"י, עמ' 1 (רק T-S F 17.50)

ספרות: גינצבורג, פו"ח, א, מבוא, עמ' לט ואילך; אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 935; הנ"ל, אמוראים, עמ' 339, הע' 2; ליברמן, הלכות הירושלמי, עמ' ה, הע' 9; שייבר, שתי רשימות, עמ' 68; לרנר, רשימת ספרים, עמ' 47; ינון, חננאל בן שמואל, עמ' 79, הע' 12; פרידמן, התנגדות לתפילה, עמ' 100, הע' 104; זוסמן, מבוא, עמ' לר, הע' 225; עמ' לה, הע' 232; עסיס, אוצר, עמ' קפר; אליצור, לקראת, עמ' 275–276

דף א 1

שער

T-S AS 91.236 + T-S F 17.50

חננאל בר שמואל

נ"ע

דף 1 א

פ"ה מט ע"ב 8-23, 622, 13-31; פ"ה-פ"ו מט ע"ב 27 - מט ע"ג 35, 622, 36 - 30, 623

Strasbourg 4109/2 (עליון) + T-S AS 81.103 (תחתון) + T-S AS 81.91 (תחתית)

אמ' ר' חייה בר אבא אית הוה סבין בימינ' דמן דהוה יתיב (לה)לון מבין ראש שית' (ע"ל)צומא רב' הו' נסבין
 בתר כן לא הו' נסבין למימ' דש' גב' נחמיה איש פפ' שוחין פגע ב(יה)ן ירושלמי אחר א' ליה זכה
 עימי חדא תרנוגלא אמ' ליה הא לך טמית(א)ה ואזיל דאכל קפד אכל דאכל קפד ומית והוה צווח ואמר בואו
 וספרו להרוגו של נחמיה נחום איש גם זו היה מוליך דרון לבית חמיו פגע בו מוכה שחין אחר א' לו זכ' עימי מ' מדרגות גור

5 עמי א' ליה מיהודי חדא אשכחיה דמת קם לקיבליה וא' עייניה ד(לא חמו)חמוגן לך יסתמן ידא דלא פשטן מיתן לך
 יתקטען רגלא דלא ר'הטן למיתן לך מיתבין 'מטתיה כן סליק ר' עקיבא לבקרא יתיה א' ליה א' לי שאני
 רואה אותך כן א' ליה אי לי שאני רואה אותך כן א' ליה מה א(תה)ת מקללני א' לי ומה א(תה)ת מבעט ביטורין
 ר' הושעיה רבה הוה רביה דבריה וסג' נהדא והוה יליף דהיה אכיל קמי בכל יומא(ם) חד זמן יומא חד
 הוה ליה אורחין ולא פליק לגביה (ל)ב(ר)משא סליק לגביה א' ליה לא יכעוס XXXX מרי עליי כגין דהוה לי אורחין
 יומא דין דאמרית דלא לבווי ביקרא דמ(XXXXXXXXXXXXXX)רי בגין כן לא אכלית עפמ(ר')ן יומא דין א' ליה

10 אתה פייסתה למאן דמתחמי ולא חמי דין דחמי ולא מיתחמי יקבל פיוסך א' ליה הדא מנא לך א' ליה מר'
 אליעזר בן יעקב דר' אליעזר בן יעקב פליק חד סגי נהורה לקרתיה איתב ליה ר' אליעזר בן יעקב לרע
 מיניה דיימרון דאילולי דהוא בר נשא רבא ל(ית)א ר' אליעזר בן יעקב יתב לרע מיניה יתב ליה
 פרנס(תיה)ה (ב)ד(א)יקר א' לון מתיבין אמ' ליה ר' אליעזר בן יעקב יתב לרע מינך צלי עליה(וי)ה' הרה צלותא
 אידך מה דגמלתה חסד עם מאן דמיתחמי ולא חמי דין דחמי ולא מיתחמי יעבד עמך חסד דלמא ר' חמא בר

15 חנינא ור' הושעיה דבה הוון מטיילין באילין כנישתא דלוד א' ליה ר' חמא בר חנינא לר' הושעיה דבה כמה
 ממון שיקעו אבותי כאן א' ליה כמה נפשות איבדו אבותיך כאן פלי לא הו בני אינשא דילעון באוריתא ר' אבון
 עבדו ליה תרעיה (ל)ד(ר)סדרא רבא נחית ר' מנא(א)י לגביה א' ליה חמי מה דעבדי א' ליה וישכח ישראל את עושהו
 ויבן היכלות פלי לא הו בני אינשא דילעון באוריתא תנן(ן)אין התם קרשי מזבח מוציאין את הראוי להן (ב)מקדשי ברק
 הבית א' ר' אהא כ(ן)אין(י)הא מתנית' קרשי מזבח מוציאין את הראוי להם (ל)מקדשי ברק הבית קרשי
 ברק הבית מוציאין את הראוי להן (ל)מקדשי מזבח והא תני כלי שמצאו בו צורך לברק הבית מניחין
 אותו והשאר נמכרין א' ר' חזקיה כ(ן)אין(י)הא מתנית' ללשכת ברק הבית

הדרן עלך אלו הן הממונין פרק ו'

25 שלשה עשר שופרות שלשה עשר שולחנות היו במקדש תני השופרות הללו עקומות היו צרות
 מלמעלן ורחבות מלמטן מפני הרמאין תני (מ)ב(ש)ם ר' אליעזר הארון גלה עמהן לכבל (שנאמר)מה טעמיה

לא יוותר דבר ואין דבר אלא שהברות בתוכו וכן הוא אומר ולתשובת השנה שלח המלך נבוכדנצר
 ויביאהו בכלה עם כלי חמדת בית י' איזהו כלי חמדת בית י' זה ארון (תני) רבי שמעון בן לקיש א'
 במקומו היה ארון שש' ויאריו הכדים ויראו ראשי הכדים אל הקדש אל פני הרביר ולא יר' החוצ'
 כתיב ויראו ואת אמרת ולא יר' החוצ' אלא נראין ולא נראין בולטין ויוצאין כשני דרי אשה ורבנן אמרין

30 בלישכת דיר העצים היה ארון גנו מעשה ככהן אחד בעל מום שהיה עומד ומפצל(ל)יע' עצים בלש'
 דיר העצים וראה את הרצפה משונה מחברותיה בא ואמר לחבירו וכו' תני משום ר' הושעיה הקיש עליה
 בקורנס ויצאת (האור)אש ושרפתו תני ר' יודה בן ד' אילעא שני ארונות היו עם יש' במדבר אחר מהלכין
 שהיתה תורה נתונה בתוכו ואחר שהיו שברי לוחות נתונין בתוכו זה שתורה נתונה בתוכו היה
 נתון שהיה רכת' הדת היא רכת' הו
 באהל מועד שש' וארון ברית י' ומשה לא משו מקרב המזבח זה ששברי הלוחות נתונין (ל)ב(ת)וכו

35 היה נכנס ויוצא עמהן ופעמים היה מתראה עמהן ורבנן אמרי ארון אחד היה פלעם אחת בימי
 עלי ונשבה וקרא מסייע להן לרבנן און לנו מי יצילנו מיד האלים האדירים האלה מילה דלא
 חמון מן יומיהן וקרא מסייע ליה לר' יהודה בן (רבי) אילעאי(לקיש) ויאמר שאול אל אחיה הגישה ארון
 האלים והלא ארון בקרית יערים היה אלא מה עבדו ליה רבנן הגישה אלי ציץ וקרא מסייע ליה לר'
 יהודה בן (רבי) אילעאי(לקיש) הארון וישראל ויהודה יושבים בסוכות והלא ארון בציון היה מה עבדו

2. דפוס ונציה, דפוס וילנה ומהדורת האקדמיה - גנז"י

דפוס ונציה	וילנה	אקדמיה	יחידה
סדר זרעים			
ב,א 26 - ב,ב 26	פ"א ה"א	1, 45-1	ברכות א
ג,א 17 - ג,ב 42	פ"א ה"א-ה"ג	5, 47 - 8, 12	ברכות ב
ג,א 56-53	פ"א ה"ב	6, 47-42	ברכות ג
ג,ב 7-4	פ"א ה"ב	7, 17-13	ברכות ג
ג,ד 52-48	פ"א ה"ו	11, 44 - 12, 1	ברכות ג
ג,ד 64 - ד,א 8	פ"א ה"ו	12, 25-16	ברכות ג
ד,ב 53-18	פ"ב ה"א	13, 36 - 14, 33	ברכות ד
ד,ד 37 - ה,א 5	פ"ב ה"ד	17, 38 - 18, 33	ברכות ד
ה,א 9 - ה,ב 53	פ"ב ה"ד-ה"ז	18, 37 - 21, 34	ברכות ב
ה,ד 63-12	פ"ב ה"ט - פ"ג ה"א	24, 37-1	ברכות ד
ה,ד 15	פ"ב ה"ט	24, 5	ברכות ה
ה,ד 56-55	פ"ג ה"א	24, 30-28	ברכות ה
ו,ב 50-21	פ"ג ה"ב-ה"ג	27, 44-3	ברכות ד
ו,ג 50-29	פ"ג ה"ד	28, 49 - 29, 26	ברכות ו
ו,ג 48-32	פ"ג ה"ד	29, 24-4	ברכות ז
ו,ג 65-54	פ"ג ה"ד-ה"ה	29, 45-30	ברכות ז
ו,ד 38-5	פ"ג ה"ה	30, 43-1	ברכות ז
ז,ד 4 - ח,ב 6	פ"ד ה"א-ה"ד	35, 42 - 39, 8	ברכות יג
ח,ג 64 - ח,ד 35	פ"ד ה"ו - פ"ה ה"א	41, 28 - 43, 21	ברכות ז
ח,ד 24 - ט,ד 16	פ"ה ה"א-ה"א	42, 10 - 48, 39	ברכות יג
ט,א 49-8	פ"ה ה"א	43, 30 - 44, 34	ברכות ו
ט,ב 64 - ט,ג 44	פ"ה ה"ב-ה"ג	46, 31 - 47, 35	ברכות ו
י,א 32 - י,ב 7	פ"ו ה"א	49, 40 - 50, 39	ברכות ו
י,ב 14-5	פ"ו ה"א	50, 47-36	ברכות יד
י,ב 18 - י,ד 30	פ"ו ה"א-ה"ו	51, 1 - 54, 27	ברכות יג
יא,א 63 - יא,ג 47	פ"ז ה"א-ה"ד	56, 16 - 59, 5	ברכות ח
יא,ג 40-13	פ"ז ה"ג-ה"ד	58, 46-12	ברכות ט
יא,ג 53-13	פ"ז ה"ג-ה"ה	58, 12 - 59, 12	ברכות י
יא,ג 51 - יא,ד 7	פ"ז ה"ד-ה"ה	59, 34-6	ברכות ט
יא II, 27-6	פ"ח ה"ה	62, 41-15	ברכות יא
יא II, 37-33	פ"ח ה"ה	62, 48 - 63, 6	ברכות יא
יא II, 50-44	פ"ה ה"ו	63, 21-14	ברכות יא
יא II, 50-10	פ"ח ה"ו-ה"ח	64, 1 - 65, 4	ברכות י
טו,א 45-34	פ"א ה"א	77, 18-1	פיאה א
יח,ד 32 - יט,א 1	פ"ה ה"ב	98, 46 - 99, 42	פיאה ב
יט,א 33-3	פ"ה ה"ב-ה"ו	99, 44 - 100, 42	פיאה ב
יט,א 3 - יט,ג 34	פ"ה ה"ג - פ"ו ה"ג	99, 47 - 103, 10	פיאה ג
כ,ב 19 - כ,ג 3	פ"ז ה"ג-ה"ה	107, 9 - 108, 39	פיאה ב

הערות ללשון קטעי הגניזה של התלמוד הירושלמי

שלמה נאה

'לומדי הירושלמי וסופרי השחיתו במשך כל הדורות, על כל צעד ושעל, את הלשון ואת הסגנון הירושלמי המקורי, והרכיבו ביודעין ושלא ביודעין את לשון הבבלי על לשון הגלילי' – כך סיכם יעקב זוסמן את מצב הלשון בכתבי־היד האירופיים של התלמוד הירושלמי. לעומתם כתבי־היד שנמצאו בגניזה היו חשופים פחות להשפעה של לשון הבבלי, ושימרו במידה רבה את לשון התלמוד הירושלמי הקדומה, בעברית ובארמית. כשבא יחזקאל קוטשר להעמיד את מחקר הארמית הגלילית על 'אבות טקסטים', הזכיר במקום הראשון את קטעי הגניזה של הירושלמי וקבע: 'בטכסטים האלה מועטות ביותר הצורות החשודות במוצא בבלי'.² מאז שפרסם גינצבורג את 'שרידי הירושלמי', בשנת תרס"ט, נמצאים קטעים אלה על שולחנם של החוקרים,³ והקטעים הרבים שפורסמו אחר כך⁴ שיפרו עוד יותר את יכולתנו להקיף את הטקסט ולשוננו. מחקר רב על קטעי הגניזה של הירושלמי הצטבר בעשרות השנים האחרונות, והערות חשובות רבות על לשונם ונוסחם משוקעות בכתביהם של חוקרי הירושלמי, בין שעסקו בקטעים הללו במישרין ובין שנזקקו להם אגב שאלות אחרות.⁵ הדרך למחקר מקיף של כל קטעי הגניזה נסללה משפרסם יעקב זוסמן את הקטלוג הכולל של כתבי־היד התלמודיים, ובו כל הקטעים הידועים, צירופיהם ומידע ביבליוגרפי על כל קטע וקטע,⁶ ואפשרויות המחקר השתכללו עוד יותר עם הגישה הנוחה לתצלומים דיגיטליים באיכות גבוהה.⁷ הכרך המונח עתה לפנינו פותח שער מפואר ורחב להכרה המעמיקה והולכת של התלמוד הירושלמי ועולמו. קשה להפריז בחשיבותו של המפעל הזה, המשלים

* תודה מרובה אני חייב לפרופ' יעקב זוסמן שדגתי לפניו בכל הסוגיות שבמבוא הזה, לפרופ' דוד רוזנטל שעבר עמי בדקדוק ובאורך רוח על כל שורה ושורה, ולפרופ' משה בראש וולד"ר בנימין אליצור על הערותיהם החשובות. תודתי נתונה גם לחבריי פרופ' יוחנן ברויאר, פרופ' שמואל פסברג, פרופ' מנחם קיסטר ומר חנוך ולדנברג, ולתלמידי ד"ר עמנואל מסטיי על הצעות הקריאה המדויקות שהצילו אותי מן הטעות.

- 1 זוסמן, מבוא, עמ' לב-לג.
- 2 קוטשר, ארמית גלילית, עמ' קע.
- 3 זה היה הפרסום החשוב ביותר בשעתו לחקר נוסח הירושלמי, כלשונו של ליברמן: 'ספר נפלא שפתח תקופה חדשה בהבנת הירושלמי' (ליברמן, הלכות הירושלמי, עמ' ג). על טיבן של העתקות הירושלמי בספר ראו: אליצור, לקראת, עמ' 277-274.
- 4 כמה קטעים פורסמו עוד קודם לכן. ראו: אליצור, לקראת, עמ' 263-265. בין היתר פורסם 'קטע קוקובצב' (בבא קמא), מן הקדומים והחשובים שבקטעי הירושלמי.
- 5 פרטים על מחקרים ופרסומים הנוגעים לקטעים מסוימים ראו ברשימת הספרות המובאת בראש כל יחידה בכרך זה. סקירה של תולדות פרסום קטעי הגניזה ומחקרם ראו: אליצור, לקראת, עמ' 261-273, ושם גם כמה עיונים בלשון ובאוצר המילים של הקטעים. הערות לכתוב ולצורות לשון אופייניות בקטעים ראו: עסיס, אוצר, עמ' קפט-קצב. למחקרים שיטתיים על לשונם העברית והארמית של קטעי הירושלמי ראו להלן, הערה 7.
- 6 זוסמן, אוצר.
- 7 התקדמות זו אפשרה לערוך מחקרים כוללים ושיטתיים על לשון קטעי הגניזה של הירושלמי. מחקר מצוין של העברית בקטעי הגניזה, בעיקר בתחומי ההגה והצורות, ראו: מסטיי, העברית בירושלמי; וקודם לכן: מסטיי, העברית. סקירת המורפולוגיה של הארמית בקטעים ראו: היימנס, תורת הצורות. על תחביר הצורות בארמית של קטעי הירושלמי ראו: בוניס, תחביר.

26. דמיי. בשלושה מקומות מקבילים בירושלמי נמסר פירוש למילה דמיי: דמאי דמיתקן דמאי לא תיקן;⁴⁷⁶ דמיי דמיתקן דמאי לא תיקן;⁴⁷⁷ דמאי דמי תיקן ומי לא תיקן.⁴⁷⁸ בכל המקומות המשפט נראה משובש. בן־חיים כבר עמד על מובן המילה דמיי והראה שהצדק עם מי שפירשו אותה משורש דמ"י במשקל פנאי וכדומה ובמשמעות ספק.⁴⁷⁹ פירוש התלמוד למילה כרוך בצורתו של המשפט, והוא עולה באופן ברור ופשוט בנוסח הגניזה בסוטה: דמיי – דמי תיקן דמי לא תיקן.⁴⁸⁰ המשפט עשוי במבנה של ערך מילוני, מילה ופירושה. התלמוד מביא את השם דמיי ומפרשו בעזרת צורת הבינוני של הפועל: דומה תיקן דומה לא תיקן, ספק תיקן ספק לא תיקן. הרי זו דוגמה יפה לשימור דקויות לשוניות בנוסחי הגניזה הטובים.⁴⁸¹ המבנה של המשפט הפרשני וההבחנה בין צורת השם המתבאר (דמיי) לבין צורת הפועל המשמשת לביאורו (דמי) נשמרו רק בקטע זה.⁴⁸² בכתב־היד האחרים הצורות הדומות נתבלבלו זו בזו, ובכמה מהם נדבקה המילה השנייה לשלישית: דמי תיקן > דמיתקן, דמתקן.⁴⁸³
27. חטיה. מטרונה שאלה את ר' לעזר:⁴⁸⁴ מפני מה חט אחת במעשה העגל והן מתים בה שלש מיתות? אמ' לה: אין חכמתה שלאשה אלא בפילכה [...] ר' ברכיה ר' אבא בר כהנא בשם ר' ליעזר: כל מי שהיה לו עדים והתראה היה מת בבית דין, עדים ולא התרייה היה נבדק כסוטה, לא עדים ולא התרייה היה מת במגפה.⁴⁸⁵ הצירוף חט אחת צורם, והיה צריך להיות: חטא אחד.⁴⁸⁶ בנוסח הגניזה בלשון נקבה: חטייה אחת;⁴⁸⁷ ודומה לזה בכתב־יד רומי: חטיא אחת.⁴⁸⁸ גם במקבילה בבמדבר רבה ט, מח: חטייה אחת.
- מלבד בירושלמי כאן חטיה מופיעה לא מעט במדרשים מארץ־ישראל, ובמבט ראשון היא נראית כגזורה מן חטא, כמין צורת נקבה שלה, וכך נתפרשה במילונים.⁴⁸⁹ אבל בחינת ההיקריות מראה שאין לזהותה בפשטות
- 476 כ"ל, סוף מסכת מעשר שני (נו ע"ד; טור 310, שו' 39). בכ"ר שם: דמיי דמיי תיקן דמאי לא תיקן (ירושלמי וטיקן, עמ' 287).
- 477 כ"ל, שבת ב, ז (ה ע"ג; טור 382, שו' 26). בנוסח הגניזה שם: דמיי דמתקן ד'..... תקן (שבתא, עמ' 143).
- 478 כ"ל, סוטה ט, י (כר ע"ב; טור 948, שו' 34–35). בכ"ר שם: ורמי דמתקן ורמי לא תיקן (ירושלמי וטיקן, עמ' 39).
- 479 בן־חיים, מן הדקדוק, עמ' 107–109.
- 480 סוטה, עמ' 492. הטקסט אינו מנוקד במקור, והניקוד נוסף כאן להבהרה.
- 481 לא תמיד ולא בכולם, וגם בסוגיה זו נפלו שיבושים באחד מקטעי הגניזה. ראו לעיל, הערה 477.
- 482 והקורב לו ביותר נוסח כ"ל בסוטה, שצריך לתקן בו רק אות אחת: ומי > דמי.
- 483 כך בכ"ל, סוף מסכת מעשר שני (נו ע"ד; טור 310, שו' 39); שבת שבת ב, ז (ה ע"ג; טור 382, שו' 26) ובכ"ר, סוטה ט, י (ירושלמי וטיקן, עמ' 39). במעשר שני הפריד המגיה בדפוס ונציה את דמיתקן שבכ"ל לשתי מילים: דמי תיקן, ויפה עשה. לעומתו ליברמן העדיף את הצורה המודבבת, ובמקום האחד שכ"ל שמר על הנוסח בשתי מילים, בסוטה, הציע: דמתקן, והעיר: 'כן הוא בכ"ר. ולפנינו, וכן בשרידי הירושלמי: דמי תיקן, וצריך להיות: דמיתקן (במלה אחת) (ליברמן, תוספתא כפשוטה, סוטה, עמ' 750, הערה 47. מרבירו שם בהערות 49–50 עולה שהציע זאת לפי הכתיב במילה אחת בכ"ל במעשר שני ובשבת). בהמשך לזה הוא פירש את המאמר ('בדרך אולי ואפשר') כשני משפטים נפרדים העוסקים בעניינים שונים, ופירשו דחוק מאוד. גם במהדורת ירושלמי האקדמיה הצמידו את שתי המילים (סוטה ט, י [כר ע"ב; טור 948, שו' 35]), כנראה בעקבות פירושו של ליברמן.
- 484 צריך להיות: אליעזר, אבל אליעזר גם בנוסח הגניזה הנזכר להלן.
- 485 כ"ל, סוטה ג, ד (יט ע"א; טור 920, שו' 22–33), בדילוג על השיחה של ר' אליעזר עם הורקנוס בנו ועם תלמידיו. עיינו שם.
- 486 ההמשך מתים בה מלמד שאין לפרש את אחת כמו אחד, בהגייה בלתי קולית של העיצור הסופי (כמו שפות ושפור, יום טוב, עמ' 379). ראו: בר־אשר, מחקרים, א, עמ' 199, הערה 22; כהנא, עוללות, עמ' 240–241).
- 487 סוטה, עמ' 476.
- 488 ירושלמי וטיקן, עמ' 15.
- 489 ראו: לוי, מילון, ב, עמ' 39; יסטרוב, מילון, עמ' 449; ערוך השלם, ג, עמ' 372; בן־יהודה, מילון, עמ' 1510.

YAACOV SUSSMANN

GINZE YERUSHALMI

In collaboration with

BINYAMIN ELIZUR

Including

PHILOLOGICAL NOTES ON THE GENIZAH FRAGMENTS OF THE TALMUD YERUSHALMI

by SHLOMO NAEH

Yad Izhak Ben-Zvi • The Academy of the Hebrew Language

The Rabbi David Moshe and Amalia Rosen Foundation

The Friedberg Genizah Project

Jerusalem 2020